

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA IS’HOQXON IBRAT ILMIY-IJODIY MEROSINING O‘RGANILISHI HAQIDA

Latipov Murotali Mannobovich, Guliston davlat universiteti
katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD)

ON THE STUDY OF THE SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE OF ISHAQKHAN IBRAT IN UZBEK LINGUISTICS

Murotali Mannobovich Latipov, senior lecturer of Gulistan
State University, doctor of philosophy (PhD) in philological
sciences

К ИЗУЧЕНИЮ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ИСХАКХАНА ИБРАТА В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Латипов Муротали Маннобович, старший преподаватель
Гулистанского государственного университета, доктор
философии по филологическим наукам (PhD)

Annotatsiya: Maqolada ma’rifatparvar jadid adibi Is’hoqxon Ibratning nasriy, nazmiy, publitsistik asarlarining tilshunoslik aspektida o‘rganilish darajasi tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: milliy til, adabiy til, sarti tili, lug‘atchilik, lug‘atshunoslik, leksikografik tamoyil.

Abstract: The article describes the level of study of the prose, poetry, journalistic works of the enlightened Jadid writer Ishaqkhan Ibrat in the linguistic aspect.

Key words: national language, literary language, formal language, lexicography, lexicography, lexicographic principle.

Аннотация: В статье описывается уровень изучения прозы, поэзии, публицистического творчества просвещенного джадидского писателя Исхақхана Ибрата в лингвистическом аспекте.

Ключевые слова: национальный язык, литературный язык, формальный язык, лексикография, лексикографический принцип.

KIRISH. XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda, shu jumladan, O‘zbekistonda ijtimoiy, siyosiy, madaniy sohalarida jiddiy o‘zgarish, yangilanishlar sodir bo‘ldi. Ayniqsa, jamiyat taraqqiyotining muhim omili bo‘lgan fan, ta’lim, adabiyot va san’at sohalarida jiddiy islohotlar amalga oshirildi. Bunda yangicha qarash, yangicha tafakkur g‘oyalarini ilgari surgan, jamiyat taraqqiyoti, ilm-fani, ta’limi, milliy tili va adabiyoti

fidoyilari bo‘lgan jadid namoyondalarining xizmatlari alohida e’tibor, e’tirofga loyiqdir. Binobarin, ularning hayot-faoliyati, ilmiy-ijodiy merosini har tomonlama, xususan, filologik fan sohalarida o‘rganish bizning jadid ma’rifatparvarlari oldidagi ham qarz, ham farzimizdir. Shunga binoan, biz quyida o‘zbek tilshunosligi ilmida jadid adabiyotining yirik vakillaridan biri Is’hoqxon Ibratning tilshunoslikka oid qarashlari, uning ilmiy-

<https://orcid.org/0009-0002-5051-2090>

e-mail:

murotalilatipov@mail.ru

ijodiy merosi, badiiy asarlarining lisoniy xususiyatlari haqida olib borilgan tadqiqotlarni ilmiy umumlashtirgan holda ularga munosabat bildirmoqchimiz.

Xalqimiz tarixi, madaniyati, ta'limi, adabiyoti taraqqiyotida o'zining munosib o'rniga ega Is'hoqxon Ibratning ilmiy-ijodiy merosiga e'tibor qaratish, asarlarining o'rni va ahamiyatini baholash, ularning tahlili va munosib tavsifini amalga oshirish ilmiy-amaliy jihatdan tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarixshunoslik sohalari uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Uning asarlari tadqiqi orqali XX asr boshlaridagi madaniyatimiz, tariximiz, tilimiz va adabiyotimizga doir masalalarning haqqoniy talqinini yaratish, til, adabiyot, madaniyat, ijtimoiy hayot voqeligini xolis baholash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Avvalo, Ibratning milliy til, uning sofligini saqlash, maktablarda ona tili ta'limi, ko'ptillilik borasidagi lingvistik qarashlari, tilshunoslikka oid asarlarining hozirgi ahamiyati, fan sohasida ularning o'rganilish darajasi xususida fikr yuritimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Adibning tilshunos sifatidagi faoliyati, tilshunoslikka oid qarashlari haqida tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan ayrim fikrlar bor: "Ibratning ko'p qirrali faoliyatida tilshunoslik, xususan, lug'atchilik alohida bir yo'nalishni tashkil etadi. U dastlab tilshunos olim sifatida tilning ijtimoiy jamiyatdagi o'rni va mavqeyini yuqori baholaydi, til bilishning esa jamiyatda maktab va maorif, fan va madaniyat ishlarini yuksaklik sari olg'a siljituvchi qudratli qurol ekanligini o'z davrida keng targ'ib qiladi. Chunonchi, "insonlari o'lurki, o'z mamlakatlari lisonin toza bilmaslar", deya o'z milliy tili, ya'ni o'zbek tilining go'zal va nafis jozibadorligi, grammatik xususiyatlari haqida yetarlicha tushuncha va tasavvurga ega bo'lmagan vatandoshlari holidan qattiq ranjidi. Shu ma'noda, o'sha davrdagi maktab va maorif tizimida, o'zi isloh qilgan maktabda o'quvchilarning boshqa fanlar qatorida til bilimi, til ilmi bo'yicha mukammal ma'lumotga ega bo'lishlari lozimligiga alohida e'tibor qaratadi" [1.174]. Darhaqiqat, boshqa jadid ma'rifatparvarlari kabi Is'hoqxon Ibrat ham jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy muammolar qatorida milliy til masalasiga jiddiy e'tibor qaraydi va xalq, millat kamolotini til bilan bog'laydi. Bu narsa adib faoliyatida dasturulamal bo'lgani holda, o'zi tashkil etgan yangi usuldagi maktabda, boshqa "usuli savtiya" maktablarida

o'quv adabiyotlarini sof milliy tilda nashr etishda jonbozlik ko'rsatadi.

Adib ko'ptillilik masalasida nihoyatda ehtiyotkorlik yo'lini tutadi. Albatta, mazkur davrda ham hozirgidek jahonga yuz tutish, zamon bilan hamnafas yashash, dunyoviy bilim va ilmlardan xabardor bo'lish uchun ko'p til bilish muhim sanalgan. Adibning "Lug'oti sitta al-sina (olti tilli lug'at)" asarining yuzaga kelishidagi ijtimoiy zaruriyat ham shunda. Biroq o'zbek farzandi uchun birinchi navbatda o'z ona tilini, ya'ni o'zbek milliy tilini mukammal o'zlashtirish zarur va shart ekanligi adibning tilshunos sifatida millatga hayqirig'i, chaqirig'i edi: "Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir" [2.10].

TADDIQOT METODOLOGIYASI. Ibrat ijodiga mansub tarixiy, badiiy, publitsistik asarlarning lisoniy xususiyatlari hozirgacha alohida monografik tadqiq etilmagan bo'lsa-da, XX asr boshlari o'zbek milliy tili va tilshunosligi, leksikografiyasi tadqiqiga bag'ishlangan ayrim ishlarda boshqa jadid ma'rifatparvarlari qatorida adib ijodiga ham qisman murojaat qilingan o'rinlar mavjudligi kuzatiladi. Adibning yozuvlar tarixini o'rganishga bag'ishlangan asari "Jome' ul-xutut" ("Yozuvlar majmuasi") hamda leksikografiyaga oid "Lug'oti sitta al-sina" ("olti tilli lug'at") asari bo'yicha U.Dolimov, N.Jabborov, A.Madvaliyev, Y.Sayidov, S.Normamatov kabi filolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga munosabat bildirib o'tamiz.

TAHLIL VA NATIJALAR. O'tgan asr boshlarida Chor hukumati mustamlakachilik siyosatining avjiga chiqishi bilan mahalliy aholi o'rtasida rus tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj orta boradi. Jumladan, rus-tuzem maktablari, "usuli savtiya" maktablari o'lkaning katta-katta shaharlaridagina emas, balki qishloqlarda ham ochila boshlangandi. Bunday maktablarda dunyoviy fanlar, ona tili, adabiyot fanlari bilan bir qatorda rus tili ham o'qitilar edi. Zamon talablarini yaxshi tushungan ilg'or fikrli kishilar allaqachon o'z farzandlarini shunday maktablarda o'qitish rejasini tuzib qo'ygan edilar. Biroq o'quvchilar, shu jumladan, rus va xorijiy tillarni mustaqil o'rganuvchilar uchun darslik va qo'llanmalar yetishmasdi. Rus tili bilan bir qatorda o'nga yaqin Sharq va G'arb tillarini ancha

mukammal bilgan Is'hoqxon Ibrat bu muhim masalada faollik, hozirjavoblik ko'rsatib o'z xalqiga birinchi bo'lib yordam qo'lini cho'zadi. Adib tez fursatda olti tildagi "Lug'oti sitta al-sina" ("Olti tilli lug'at") nomli lug'at kitobini yaratadi. Is'hoqxon To'ra mazkur asarni yaratar ekan, birinchi galda rus tiliga qiziquvchilarni ko'zda tutgan. Bu hol kitobning birinchi sahifasidanoq ko'zga tashlanadi. Muallif ruscha yozuv tizimini bilmaydiganlarga ham qulay bo'lsin uchun, rus so'zlarini ham arab yozuvi bilan beradi. O'sha davrda rus va Yevropa so'zlarini arab yozuvida ifodalash ancha murakkab bo'lsa-da, Ibrat bu ishni muvaffaqiyatli hal qildi. Asar qo'lyozma holidayoq qo'ldan qo'lga o'tib, nashr etilmasdanoq ziyolilar undan foydalanishga, ko'chirib olishga muvaffaq bo'lganlar. Rus tilini o'rganish istagidagi o'zbek ziyolilari, "usuli savtiya" maktablari o'qituvchilari va o'quvchilari bu asarning yaratilishidan xursand bo'ldilar, ko'p nusxalarda chop etilishini sabrsizlik bilan kutdilar. Ibratning lug'atchilikka oid ushbu "Lug'oti sitta al-sina" ("Olti tilli lug'at") asari o'z tarkibida, darhaqiqat, olti tildagi: arabcha, forsha, hindcha, turkcha, sartcha (o'zbekcha) va ruscha so'zlarni aks ettirgan dastlabki ko'p tilli lug'at namunasi. Mazkur lug'atning leksikografik xususiyatlari va uning tilshunoslikdagi ahamiyati xususida dastlabki kuzatishlarni olib borgan tilshunos olim A.Madvaliyevdir. Uning mazkur asar haqida yozgan maqolasida ta'kidlanishicha, ushbu lug'at ikki qism, 53 sahifadan iborat bo'lib, kundalik muloqotda ko'p qo'llanadigan mingdan ortiq eng faol o'zbekcha so'zlarning arabcha, forsha, turkcha, hindcha va ruscha tarjimalarini o'zida aks ettirgan, keng xalq ommasiga tushunarli bo'lgan arab yozuvida bitilgan. Uning birinchi qismida 156 ta fe'lning masdar (infinitiv) hamda hozirgi-kelasi zamon shakllari, 12 ta fe'lning o'tgan zamon va buyruq mayli shakllari hamda 5 ta olmosh – jami 341 ta so'z 6 ta ustunga ajratilgan holda berilgan. Lug'atning ikkinchi jildi jami 694 ta ismni (ot, sifat va son turkumidagi) qamrab olgan, ular 7 ta mavzu guruhiga ajratilib, arabcha-forsha-turkcha-hindcha-sartcha-ruscha lug'at shaklida olti ustun qilib berilgan [6.53-56].

Maqola muallifi Is'hoqxon Ibrat lug'atni tuzishdan oldin turkiy lug'atchilik, arab, fors-tojik lug'atchiligi, usmonli turk tili lug'atchiligi va shuning barobarida, rus lug'atchiligi bilan ham mukammal tanishib chiqqanligiga, umuman olganda, lug'atchilikning nazariy va amaliy

masalalarini hamda lug'at tartib etish uchun zarur bo'lgan o'zbek tili, fors-tojik tili, arab tili, turk tili va hind tillarini chuqur o'zlashtirganligiga alohida urg'u berib, o'zbek leksikografiyasida Ibratgacha ham, Ibratdan keyin ham ayni shu xildagi, ya'ni olti til materiallari qamrab olingan va bu til materiallarining o'zaro qiyosiy tarjimalari berilgan lug'at tuzilmaganligini qayd etadi [6;53-56].

S.Normamatov ma'rifatparvar jadidlarning o'zbek zamonaviy leksikografiyasining taraqqiyotidagi xizmatini ular yaratgan lug'atlarning lingvistik tahlili asosida baholar ekan, Abdurauf Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy, Abdulla Qodiriy kabi adiblarning amaliy leksikografik faoliyati natijalari qatorida Ishoqxon Ibratning lug'atchilik faoliyatini ham tahlilga tortadi. Muallif ilmiy kuzatishlarida "Lug'oti sitta al-sina" asarida muallif leksikografiyaning mazkur davrda an'anada bo'lgan tamoyillari bilan birga, yangicha tamoyillarga ham asoslanib tartib berganligini ta'kidlaydi: "Lug'oti sitta al-sina" asarini yaratishda yangicha yo'nalishdagi G'arb lug'atchiligi tamoyillari bilan birga, an'anaviy Sharq lug'atchiligi prinsiplariga ham tayangan holda lug'at tuzganligining guvohi bo'lamiz. ... lug'atda fe'llarning masdar (chochmak, kesmak, kiymak), hozirgi-kelasi zamon (o'ynar, yog'ar, xohlar), o'tgan zamon (yotgan, turgan) hamda buyruq mayllarida (kelma, o'rganma) berilishi; ismlarning esa 7 ta tematik guruhga ajratilib tarjimalarining berilishi jaded davrigacha bo'lgan Sharq lug'atchiligi, xususan, arab lug'atchiligi an'alarining ta'sir belgilaridir. Shuningdek, lug'at mavzular bo'yicha "Moziy va amr"(O'tgan zamon va buyruq mayli), "Almutakallim" (Olmoshlar), "A'zoyi hayvonot" (Jonzotlarning a'zolari), "Asmou ahli qarobat" (Qarindoshlik nomlari), "Asmoi aqsomi taom" (Taom nomlari), "Asmoi nag'amot" (Musiqasoboblari nomlari), "Aqsomi rang" (Rang nomlari) kabi bir necha bo'limga bo'lingan va sarlavhalangan" [1;178-179]. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, so'zlarning ma'naviy yaqinligi, mavzuiy munosabatiga asoslanadigan ideografik xarakterdagi lug'atga xos leksikografik xususiyatlar ushbu lug'atda ham kuzatiladi. Muallif lug'at so'zligini tartiblashtirishda leksikografiyadagi yangicha tamoyilga, ya'ni so'zlar ifodalaydigan tushunchalarning o'zaro yaqinligi, aloqadorligiga asoslanadigan ideografik tamoyilga tayangan, bu yondashuv esa izlanayotgan so'zni mavzular

bo'yicha tez va osonlik bilan topish imkoniyatini ta'minlaydi. Bu holat borliq lisoniy manzarasining lug'atda aks etishi namunasi sifatida ham baholanishi mumkin.

Lug'atda qayd qilingan o'zbekcha so'zlikning strukturasi, tub va yasamaligi, o'sha davr tili uchun xos bo'lgan izofali birikmalar, tobe bog'lanishli o'zbekcha so'z birikmalari, tub va qo'shma fe'llar bilan bog'liq leksik, grammatik xususiyatlar tahlili, so'z tarjimasidagi o'ziga xos yutuq va kamchiliklar S.Normamatovning tadqiqot ishida o'zining batafsil tavsifini topgan. Tadqiqotchi fe'l so'zlar izohining ayrim o'rinlarida infinitiv shaklning -mak, -moq tarzida berilish holatini lug'at yaratish uchun adabiy tilda yagona grammatik me'yorning, shakllanayotgan yangi o'zbek adabiy tilining lug'aviy hamda morfologik me'yorlarining mavjud emasligi bilan izohlaydi [Нормаматов,2020:180]. Shuningdek, mazkur tadqiqotda "Lug'oti sitta al-sina" asari "mazmun-mohiyati bilan o'sha davrdagi yangicha yo'nalishdagi, ya'ni G'arb lug'atchiligi an'analari ta'sirida yaratilgan lug'at" sifatida baholanib, uning o'zbek lug'atchiligida tutgan o'rni va ahamiyatini ko'rsatuvchi bir qator xususiyatlar qayd qilinadi: "Lug'oti sitta al-sina" – o'zbek leksikografiyasida olti til materiallarining o'zaro qiyosiy tarjimasiga oid hozircha yagona lug'at; o'sha davr uchun yangi o'zlashmalar: kraxmal, kursi, qandil, kasalxona, limon, kema, dorishunos kabilarni izohlagan, ularning o'zbek tili lug'at boyligidagi barqarorlashuviga hissa qo'shgan; turli til oilalariga mansub tillarning leksik birliklarini o'zaro qiyoslagan; o'zbekcha so'zlikning tarkibida xalq tili elementlari lug'atdan foydalanuvchilar ommasining manfaatini ko'zlagan holda faol qo'llangan (masalan: huqmazak (husnbuzar), chirk (kir), shoti (narvon), archaxilol (tish kovlagich), javori (juxori), fatinjon (baqlajon), chovutka (chigirtka), teva (tuya) kabilar). Shuningdek, ushbu lug'at, avvalo, o'zbek tili so'z boyligini oshirish va tavsiflash, xalq tilidagi so'zlarni faol lug'at tarkibiga olib kirish, qayd qilingan tillarni targ'ib va tashviq qilishga katta hissa qo'shgan ilmiy manba hamdir" [1;178].

Adib mazkur asariga material to'plar ekan, jonli tilda ko'p qo'llanadigan eng faol so'zlarni kiritishga alohida e'tibor beradi. Unda iste'moldan chiqib ketayotgan arxaik so'zlarni deyarli uchratmaymiz, lug'atni keng xalq ommasiga tushunarli bo'lgan arab yozuvida yaratadi.

Ma'lumki, bunga qadar ham ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar yaratilgan. Masalan, V.P.Nalivkin va uning rafiqasi M.Nalivkinaning "Русско-сартовский словарь", "Сартовско-русский словарь" asarlari shular jumlasidandir. Lekin bu asarlardan kitobxonlar – rus tilini o'rganishga qiziquvchilar unumli foydalana olmaydilar. Chunki bu kitoblar rus yozuvida yaratilgan bo'lib, o'zbek tilini o'rganuvchi ruslar va ruscha savodi bo'lgan sanoqli o'zbeklar uchun mo'ljallangan edi. Shuning uchun ham bu asarlar rus tilini o'rganuvchi o'zbeklar ehtiyojini qondira olmadi. Is'hoqxonning mazkur asarini arab yozuvida yaratishi sababini shu bilan izohlash mumkin. Mana shu muhim, nihoyatda murakkab masalaga o'zbek ma'rifatparvarlari orasida birinchi bo'lib Ibrat qo'l urdi va zamondoshlari talabini birmuncha qondirishga muvaffaq bo'ldi. Shu nuqtayi nazardan, lug'at muallifi zamondoshlaridan birining: "...Bizning Turkiston viloyatida sartiylardan shuncha til bilib, bul tariqa kitob va lug'at tasnif qilgan odam yo'q edi", – degan jumalari zamirida katta haqiqat yotar edi.

Ma'lumki, bundan besh ming yil avval og'zaki nutqqa nisbatan ikkilamchi aloqa vositasi sifatida yozuvning paydo bo'lishi bashariyatning inqilobga teng kashfiyoti bo'lgan. O'tgan vaqt mobaynida tilshunos, tarixshunos, arxeolog olimlar tomonidan yer yuzida dastlabki yozuvning paydo bo'lishi, taraqqiyot bosqichlari bo'yicha muayyan tadqiqotlar olib borildi, insoniyat qadimda foydalangan va hozirda foydalanayotgan yozuvlarning grafik xususiyatlari, yozuv tiplari va turlari haqida muayyan ilmiy xulosalarga kelindi. Shu asosda tilshunoslikning yozuvlar tarixi va hozirgi holatini o'rganuvchi "grammatologiya" sohasi yuzaga keldi. Ishoqxon Ibratning tilshunoslikka oid ikkinchi "Jome' ul-xutut" ("Yozuvlar majmuasi") nomli ilmiy asari tilshunoslikning aynan mana shu sohasiga tegishli ilmiy asardir. XX asrning boshlarida yaratilgan "Jome' ul-xutut" asarida tilshunoslikka oid muhim ma'lumotlar o'rin egallagan. Asarning yozilishi uchun yuzaga kelgan zaruriyatni muallif quyidagicha izohlaydi: "...Bu namunalardan muddao buki, har asrda bir olam tabodul bo'lib, asr o'zgarib, olam, odam, ashyolar – hamma narsa tabodul bo'lmog'i bizga bir sarxatdur. Bunga qarab ibrat olib ish tutmak darkor. Avvali holimiz ul, emdi bul, olam yurishi shul. Binobarin, tajdidi ahvol va atvor ibrat

bo'lur ekan. Shul o'ttiz yil (ga) bir nazar qarasak, ko'p farqlar bor..." [2;48].

Muallif fikricha, jahondagi ilm, fan, madaniyat yutuqlaridan boxabar bo'lmoq, davr o'zgarishlaridan voqif bo'lmoq, tarixni to'g'ri va xolis anglamoq, tushunmoq va bu kabi ma'lumotlarni kelgusi avlodga yetkazmoq uchun dunoydagi yozuvlar va ularning tarixini o'rganish zarur. Mana shu maqsad yo'lida muallif asarda insoniyat tarixidagi piktografik yozuvlardan keyin vujudga kelgan eng qadimiy tovush-harf yozuvlari: finikiya, yahudiy, suriya, arab, yunon, fors, slavyan, sanskrit, hind, lotin, arman, gruzin, uyg'ur va boshqa qirqdan ortiq yozuvlar, ularning kelib chiqishi, taraqqiyoti haqida ma'lumot beradi. Yozuv til va madaniyat tarixi, uning rivojlanish bosqichlari bilan ajratib bo'lmas darajada bog'liq. Shuning uchun ham yozuvlar tarixi bilan shug'ullanuvchi olimning zimmasida katta mas'uliyat bo'ladi. U kishilik jamiyati tarixi, madaniyati, qachonlardir aloqa quroli hisoblangan, keyinchalik o'lik holiga tushib qolgan tillar, yozuvlar bilan hamda jonli til va yozuv o'rtasidagi aloqalar bilan tanishmog'i zarur. Tilshunoslik fanining bu murakkab sohasida Is'hoqxon Ibrat tomonidan yaratilgan "Jome' ul-xutut" ("Yozuvlar majmuasi") nomli ilmiy asar ancha mukammal asar hisoblanadi. Ibratning mazkur asari bo'yicha ilmiy kuzatishlar olib borgan filolog olimlar U.Dolimov, N.Jabborovlar o'z fikrlarini quyidagicha xulosalaydi: "Ishoqxon Ibratning XX asr boshlaridayoq olib borgan ilmiy faoliyati uning ajoyib tilshunos olim ekanligidan dalolat beradi. U madaniyatimiz taraqqiyoti tarixida husnihatni mukammal egallagan xattot sifatida ham katta shuhrat qozondi. Bu hol uning "Sah'ati Ibrat, alami Mirrajab Bandiy" va "Jome' ul-xutut" asarlarida ham ko'zga tashlanadi" [3;20].

Ishoqxon Ibrat asarlarining lisoniy xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar Y.Sayidovning ilmiy izlanishlarida ham kuzatiladi. Muallif jadid adabiyoti namoyandalarining o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o'rnini ular yaratgan badiiy asarlar misolida belgilashni maqsad qilar ekan, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho'lpon, Muhammadsharif So'fizoda, Karimbek Kamiy, Siddiqiy Ajziy, Abdulhamid Majidiy, Elbek, Botu kabi jadidlar qatorida Ishoqxon Ibratning ham she'riyatini qisman tahlilga tortadi. Uning "Jadid badiiy asarlari leksikasi" [7;68] nomli doktorlik dissertatsiyasida jadid adiblari yaratgan nazmiy

asarlari leksikasi misolida davr poetik nutqi va uslubidagi o'z va o'zlashgan qatlamning qo'llanish darajasini aniqlashga, leksik-semantik va funksional xususiyatlarini ochib berishga, jadid she'riy asarlari leksikasining turkiy til va xalq shevalari asosida shakllanganligini asoslashga, metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi vositalarning poetik-estetik tabiati va lingvopoetik imkoniyatlarini yoritishga harakat qilgan. Muallif olib borgan tahlillari asosida jadidchilik harakati g'oyalari she'riy asarlar matnida ham o'z ifodasini topganligini, bu davrda leksik me'yorlar izchil takomillashib borganligini, statistik tahlilda o'z qatlam 59% ni, o'zlashma qatlam esa 41% ni tashkil qilganligini, "Chig'atoy gurungi" a'zosi bo'lgan adiblar poetik nutqida umumturkiy lug'aviy birliklar tashkilot a'zosi bo'lmagan shoirlar asarlariga nisbatan ko'p miqdorda ekanligini, bu holat "Chig'atoy gurungi" a'zolarining tilning sofligini saqlashga doir harakatlarining natijasi ekanligini ilmiy xulosalaydi. Y.Sayidovning jadid adiblari sh'eriya tilidagi lug'aviy qatlamning miqdoriy va foiz ko'rsatkichi bo'yicha tahlillari, xususan, Ibrat she'riyati tilda umumturkiy so'zlar 35%ni, arabcha so'zlar 32%ni, forsha so'zlar 27%ni, ruscha-yevropacha so'zlar 1,6%ni, aralash so'zlar esa 4%ni tashkil etganligini ko'rsatadi [7;32]. Bu holat adibning asarlarida mumkin qadar o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida, o'z qatlam leksik birliklaridan foydalanishga harakat qilganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqotda Ibrat she'riyati tilidagi forsha o'zlashmalar xususida bildirilgan quyidagi fikrlar ham ahamiyatli sanaladi: "So'fizoda, Siddiqiy Xondayliqiy, Ishoqxon Ibrat, Siddiqiy-Ajziy kabi ijodkorlarning she'rlari tilida qo'llangan bir qism forsha o'zlashmalar hozir iste'moldan chiqqan va ular izohtalabdir. Ikkinchi bir qism so'zlar esa eronlashgan o'zbek shevalarida u yoki bu darajada uchraydi"[3;32]. Kuzatganimizdek, dissertatsiyada Ishoqxon Ibrat she'riyatining lug'aviy tarkibi yuzasidan bir muncha mukammal tahlillar olib borilgan va ishonchli xulosalar chiqarilgan. Biroq bu tahlillar adib she'riyati tilining leksik xususiyatlari haqida mukammal tasavvur bera olmaydi. Chunki, ishda she'riyat tilining leksik xususiyatlari nomi ostida lug'aviy qatlam tushunchasiga ko'proq urg'u berilgan. Vaholanki, she'riyat tili leksikasi umumiy planda tekshirilar ekan, poetik nutq va uslubdagi leksikologiyaga aloqador bo'lgan leksik-semantik munosabatlarning voqelanishi, uslubiy

chegaralangan yoki chegaralanmagan leksika, leksemalarning semantik tabiati uchun xos bo'lgan boshqa lisoniy hodisalar ishda baravar tadqiqqa tortilishi lozim edi. Shunga qaramay, mazkur ish biz uchun Ibrat she'riy asarlari tili haqida dastlabki ilmiy ma'lumotlarni berishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

XULOSA. Umuman olganda, Is'hoqxon to'ra Ibratning lingvistik faoliyati, yaratgan asarlarining lisoniy xususiyatlari yuqoridagi ishlar istisno qilinganda, alohida tadqiqot obyekti sifatida monografik planda tekshirilmagan. Adib tomonidan yaratilgan badiiy, ilmiy, publitsistik asarlarning lisoniy tahlili XIX asrning oxiri XX asr boshlaridagi davr adabiy tilining shakllanish, rivojlanish va boyish tendensiyalari haqida muayyan ma'lumot bera oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 174.
2. Исҳоқхон Ибрат. Жомеъ ул-хутут. – Наманган: Матбааи Исҳоқия, 1912. – Б.10.
3. Исҳоқхон Ибрат. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов). – Тошкент: Маънавият, 2020; Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 53-56; Сайидов Ё. Жадид бадий асарлари лексикаси: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018; Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020.
4. Исҳоқхон Ибрат. Ислоҳи миллат. – Тошкент: Маънавият, 2022. – Б. 26-34.
5. Исҳоқхон Ибрат. Луғоти ситта ал-сина. – Тошкент: Ильин типографияси, 1901. – Б. 2-3.
6. Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 53-56.
7. Сайидов Ё. Жадид бадий асарлари лексикаси: Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 68б.

